कर्तृस्वरूपविमर्शः

(भवानन्दतर्कवागीशकृत-कारकचक्रदृष्ट्या)

हरेरामत्रिपाठी

कर्तृस्वरूपं विमृश्यतेऽत्र निबन्धे। क्रियाश्रयत्वं, कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोज्यत्वम्, अनुकूलकृतिमत्त्वमिति त्रेधा कर्तृलक्षणं प्रस्तुत्य, तृतीयं लक्षणं सिद्धान्तत्वेन स्थाप्यते। अन्ते च भवानन्दोक्तदिशा कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितासाधारणानुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति व्यवस्थाप्यते। एतस्य अङ्गीकारे ईश्वरेऽपि नातिव्याप्तिः इति सिद्धान्तितम्।

एकद्वित्र्यादिविशिष्टार्थशक्तिमान् प्रत्ययो विभक्तिरिति। यद्वा यः शब्दः स्वार्थे धर्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति समर्थः सा सुबादिविभक्ति इत्युच्यते। वा प्रत्ययार्थधर्मिककृत्यर्थविधेयकान्वयबोधसमर्थः शब्दो विभक्तिरिति। तत्र सुब्विभक्तिः प्रथमादिभेदेन सप्तधा। प्रथमाविभक्तिस्तु यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ननामोपस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन प्रयोजकं तादृशानुपूर्वीमच्छब्दत्वमिति। यथा 'चैत्रः गच्छती'त्यत्र चैत्रानुपूर्व्यवच्छिन्ननामोस्थाप्यत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन धात्वर्थगमनावच्छिन्नतिङर्थकृतिप्रकारकान्वयबोधं प्रति स्वरूपसम्बन्धं प्रयोजकं तादृशचैत्रस्वरूपानुपूर्वीमच्छब्दत्वं प्रथमेति। गोकुलनाथोपाध्यैरुच्यम्–

विभक्तिः प्रथमा तेषु स्वौजसः प्रत्ययास्त्रयः।
आभिमुख्यं तदर्थस्तदभीष्टप्रत्ययात्मकम्।।[१]

महर्षिणा पाणिनिना उक्तम्–

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणमात्रे प्रथमा[२]

अत्र भट्टोजीदीक्षित आह – नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः, मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राधिक्ये परिमाणमात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात्।

पदं पदं प्रति इत्यर्थेऽव्ययीभावः। पदपदञ्चात्र प्रातिपदिकसंज्ञानिष्ठविधेयता निरूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्परम्। उद्देश्यतावच्छेदकधर्मश्च धातुप्रत्ययप्रत्ययान्त-भिन्नार्थवत्त्व-कृदन्ततदादित्वतद्धितान्ततदादित्व-समासत्वैतदन्यतमरूपः। तथाच प्रतिपदमुद्देश्यतया लब्धुमर्हति यत्तत्प्रातिपदिकम्। अर्थ्यते=बुध्यते इत्यर्थः, प्रातिपदिकस्य अर्थः इति प्रातिपदिकार्थः अर्थात् प्रातिपदिकजन्यबोधविषय इति। प्रातिपदिकस्य लिङ्गं संख्या चार्थः। प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वजन्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्व-स्वविशिष्टत्वैतदुभय-सम्बन्धेन, सम्बन्धघटकशक्तिवैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितापदार्थसम्बन्धाव-च्छिन्नप्रकारतावत्त्व-स्वविशिष्टावच्छेदकतावदविषयतवत्त्वैतदुभयसम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वस्वप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वैतदुभयसम्बन्धेन।

सूत्रे मात्रशब्दः अवधारणे। अवधारणञ्चान्ययोगव्यवच्छेदः। तथाचोक्तार्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति। उक्ते कर्तरि प्रथमाविभक्तिर्भवतीति। तत्र जिज्ञासा जायते कः कर्त्ता? उच्यते पाणिनिना–

स्वतन्त्रः कर्त्ता[३]

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्त्ता स्यात् इति भट्टोजीदीक्षितः। स्वम्=आत्मा तन्त्रम्=प्रधानमस्य इति स्वतन्त्रः।

स्वतन्त्रस्य पञ्च नामानि अधोलिखितानि सन्ति। "स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः"।[४] स्वतन्त्रघटकतन्त्रशब्दार्थः इत्थं वदन्ति सभापतिशर्मोपाध्यायाः। तननं तन्त्रम्[५], तन्यतेऽनेन वा तन्त्रम्। तन्त्रणं तन्त्र्यते वा तन्त्रम्। एवञ्च अन्यानधीनत्वरूपप्रधानार्थकस्वतन्त्रशब्दः। अत्र कारकाधिकारात् क्रियाजनने स्वतन्त्रः। उक्तवाक्यस्य तात्पर्यमिदं विद्यते कर्मादिकारकाणां क्रियाजनने न स्वातन्त्र्यम्, कर्तृव्यापारतन्त्रत्वात् देवदत्तः तण्डुलं पचति इत्यत्र देवदत्तः फूत्कारादिव्यापारं विधत्ते तदैव "समवायेन विक्लित्तिं प्रति तादात्म्येन तण्डुलः कारणं भवति इति चैत्रव्यापारजन्यायां पच्धात्वर्थविक्लितौ ज्ञानविषयीभवनमेव व्यापारः इति कर्मकारकनिष्ठाक्रियायाः पारतन्त्र्यम्। एवं करणं, सम्प्रदानमपादनमधिकरणनिष्ठा-क्रियायाः पारतन्त्र्यं बोध्यमिति। स्वार्थकारकाप्रयोज्यं यत्स्वार्थनिरूपितकारकत्वं

तदाश्रयत्वसम्बन्धेन धातुविशिष्टः।[६] कारकमात्रवृत्तिक्रियाजनकत्वस्वरूपकारकत्वस्य कर्तृरूपतथाविधकारकप्रयोज्यत्वमिति। नागेशमते स्वातन्त्र्यञ्च[७] कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वमिति। सभापतिशर्मोपाध्यायनये कर्तृत्वस्य लक्षणन्तु–

"धातुनिष्ठशक्तिविशिष्टार्थाश्रयत्वम्[८], अर्थे शक्तिविशिष्ट्यञ्च स्वज्ञान-प्रयोज्यशाब्दबोधीयानुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभाववत्त्व-स्वज्ञानीयविषयताश्रयत्वैतदुभयसम्बन्धेन। प्रतियोगिता च स्वाश्रयत्व-स्वावच्छेदकताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या। पञ्चोलीमते कर्त्ता त्रिविधः।[९] शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता च। 'मया हरिः सेव्यते' इत्यत्र शुद्धकर्ता वर्तते। 'कार्यते हरिणा' इत्यत्र प्रयोजको हेतुः कर्ता वर्तते। 'गमयति कृष्णं गोकुलम्' इत्यत्र कर्मकर्ता वर्तते। शुद्धत्वं नाम हेतुत्वानाश्रयत्वे सति सामानाधिकरण्येन कर्मत्वविशिष्ट-कर्तृत्वानधिकरणत्वे सति सामानाधिकरण्येन कर्मत्वविशिष्टकर्तृत्वानधिकरणत्वरूपमिति। कर्तृकारकस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह जगदीशः–

तिङा विकरणात्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः।
स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कर्तृत्वं तदिहोच्यते।।[१०]

सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्य यादृशार्थेऽनु-भावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमिति। तत्तत्क्रियानु-कूलकृतिमत्त्वं[११] तत्तत् क्रियाकर्तृत्वम् अनुकूलकृतिमत्त्वं वा कर्तृत्वमिति। व्याकरणदृष्ट्या क्रियायाः निष्पत्तेः यः स्वतन्त्रो भवति स च कर्त्ता इति। स्वतन्त्रशब्दस्यार्थ-प्रधानमिति पतञ्जलिः। काशिकाकारोऽपि वदति "स्वतन्त्रः इति प्रधानभूत उच्यते। अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवित।"[१२] पुरुषोत्तमदेवः, भट्टोजिदीक्षितश्च उक्तलक्षणस्यैव समर्थनं कुरुतः। यः कर्ता कञ्चिदन्यं कर्तारं क्रियायां प्रवृत्तं करोति स च प्रयोजककर्त्ता इति पाणिनिः। यथा– देवदत्तः ग्रामं चैत्रं गमयति। अत्र देवदत्तः चैत्रं ग्रामं नेतुं प्रेरयति। अत एव देवदत्तः प्रयोजककर्ता इति। यस्मिन् कारके क्रियायाः निष्पत्तौ स्वातन्त्र्यं वर्तते स च कर्त्तेति वैयाकरणाः वदन्ति। अर्वाचीनवैयाकरणा स्वातन्त्र्यस्य स्वरूपं परिष्कृतवन्तः। भट्टोजिदीक्षितानुसारं "प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्"।[१३] यथा देवदत्तो गच्छति इत्यत्र गम्-धातोरर्थः उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः, तदाश्रयः देवदत्तः। अतः गमनक्रियायां देवदत्तस्य स्वातन्त्र्यात् तस्य कर्तृसंज्ञा भवति। कर्मवाच्यस्थले अस्य लक्षणस्य सदोषत्वं दुवारैवेति। कर्मवाच्यस्थले धातोः प्रधानमर्थः न व्यापार

अपितु फलमिति। यथा "यज्ञदत्तेन पक्वस्तण्डुलः" अत्र धात्वर्थः विक्लितिः। विक्लित्याश्रयत्वात् तण्डुलस्यात्र कर्मसंज्ञा भवति। धात्वर्थाश्रयत्वात् तण्डुले कर्तृलक्षणस्यातिव्याप्तिः सम्भवति। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः टीकाकारः वासुदेवदीक्षितः, कौण्डभट्टश्चापि उक्तलक्षणमेव स्वीकृतवन्तौ। नागेशभट्टस्तु "कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यमिति[१४] उक्तवान्। अर्थात् कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं स्वातन्त्र्यमिति। यथा– 'देवदत्तः तण्डुलं पचति' इत्यत्र कर्तृवाच्यस्य प्रयोगस्थले पच्धात्वर्थः विक्लित्तिजनकव्यापारः तस्याश्रयः देवदत्त इति। अत्र पच्–धातुतः कर्तरि शप्विकरणसहिततिप्प्रत्ययो भवति। अतः पाकक्रियायां स्वतन्त्रो देवदत्तो वर्तत इति। 'देवदत्तेन तण्डुलः पच्यत' इत्यत्र कर्मवाच्यस्थले पच्धात्वर्थः व्यापारजन्यविक्लितः तदाश्रयः तण्डुलः। अत्र पच्–धातूत्तरकर्मवाच्ये यगा सह त–प्रत्ययो वर्तते। अतः पच्–धातुना सह कर्तृप्रत्ययस्याभावात् धात्वर्थाश्रयस्य तण्डुलस्य स्वतन्त्राभावात् न कर्तृसंज्ञेति। वैयाकरणानां नये विवक्षाधीनानि कारकाणि भवन्ति। अत एव सभापतिशर्मोपाध्याय आह–

विवक्षाधीनत्वं कारकाणाम् 'स्थाली पचति' 'स्थाल्या पचति' "स्थाल्यां पचति" इति प्रयोगदर्शनात्।[१५]

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः।।[१६]

कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कञ्च न नियतं किन्तु वैवक्षिकम्। अत एव धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन विवक्षितः कर्ता। यद्धातूपात्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्त्तेति।

तथा च यस्मिन् कारके क्रियायाः निष्पत्तिं प्रति स्वातन्त्र्यं वर्तते तस्यैव कर्तृसंज्ञा भवति। कारकचक्रे भवानन्दतर्कवागीशेन लक्षणत्रयं निरूपितम्। तत्राद्य लक्षणद्वयं पूर्वपक्षरूपेणोद्धृतं तृतीयञ्च लक्षणं सिद्धान्तभूतमिति। तानि लक्षणानि निम्नोक्तानि सन्ति।

१. क्रियाश्रयत्वम् कर्तृत्वम्।[१७]

२. कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम्।[१८]

३. अनुकूलकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम्।[१९]

क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यत्र यस्मिन् कारके क्रिया आश्रितत्वेन तिष्ठति स च कर्त्तेति। इदं लक्षणं वैयाकरणाः स्वीकुर्वन्तीति भवानन्दः स्वीकरोति। कारकचक्रस्य पाण्डुलिपौ[२०] एका टिप्पणी विद्यते। तेन ज्ञातं भवति यद् वैयाकरणः कर्तृपदं यौगिकं स्वीकरोति इति केचन वदन्ति। तस्मिन् मते कृधात्वर्थः क्रिया वा व्यापारः। नागेशमते उत्पत्तिस्वरूपफलाश्रयेन[२१] भिन्नाश्रयवती क्रिया कृधात्वर्थः वा उत्पत्त्यनुकूल-व्यापार इति।

नागेशमते कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये वा यः कृत्प्रत्ययो भवति तस्यार्थः आश्रयत्वमिति। तथा च कृ-धातुतः तृच्-प्रत्ययययोगे सति निष्पन्नोऽयं कर्तृपदं क्रियाश्रयार्थकमिति। अस्य मतस्योल्लेखं कुर्वन्नाह जयरामः-

वैयाकरणास्तु "अनभिहिते कर्तरि" इत्यनुशासनादचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगात् क्रियाश्रयत्वमेव कर्तृत्वम्।[२२] अर्वाचीनवैयाकरणास्तु कर्तुः स्वरूपमनेन रूपेण प्रतिपादितवन्त इति।

(क) धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्त्ता।[२३]

(ख) व्यापाराश्रयः कर्त्ता।[२४]

(ग) प्रकृतधातुवाच्यव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति।[२५]

क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमित्यत्र कालेऽतिव्याप्तिस्सम्भवति। यतोहि "जगतामाश्रयः कालः तर्हि क्रियाया अपि आश्रयः काल इति। उक्तातिव्याप्तिवारणाय कविराजदूषेण उक्तलक्षणे प्राधान्येनेत्यस्य निवेशो क्रियते। तथाच धात्वर्थस्य व्यापारस्य मुख्यरूपेण यः आश्रयो भवति स च कर्ता इति। एवञ्च 'रामः गच्छति' इत्यत्र गम्धात्वर्थस्य गमनस्य वा उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापार मुख्याश्रयः राम एव वर्तत इति न तु कालः। यथा धात्वर्थस्याश्रयः कर्त्ता भवति, तथैव कर्म अधिकरणञ्च तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति। 'देवदत्तः तण्डुलं पचती'त्यत्र पाकक्रिया तण्डुलकर्मण्यपि जायते। अतः पाकव्यापाराश्रयत्वात् तण्डुलस्यापि कर्तृत्वं स्यादिति।

एवं 'यज्ञदत्तः विद्यालये पठति' इत्यत्र यज्ञदत्तस्य पठनस्वरूपः व्यापारः विद्यालय एव भवति। तादृशव्यापारस्य आश्रयः विद्यालयस्य सत्त्वात्तत्र भवत्यतिव्याप्तिरिति चेन्न। साक्षात्सम्बन्धेन क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति। अत एव रामतर्कवागीशेनोक्तं साक्षात्क्रियाश्रयत्वं[२७] कर्तुः लक्षणमिति। क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वम् अस्य लक्षणस्य 'चैत्रः गच्छति' इत्यत्र चैत्रे समन्वयेऽपि 'चैत्रः ग्रामं त्यजति' इति प्रयोगकाले त्यागकर्तरि चैत्रे गमनकर्तृत्वापत्तिः तत्तु नेष्टमिति इति चेन्न। यद्धातूत्तराख्यातेन

यगाद्यसमभिव्याहृतेन यद्धात्वर्थान्वितयादृशधर्मवत्वं बोध्यते, तादृशधर्मवत्त्वमेव, तत्क्रियाकर्तृत्वम्।[२७] अर्थात् धातुतः यत्र यगादिप्रत्ययो न भवति शपादियुक्तः तिङ्प्रत्ययो जायते तत्र तिङा कर्तृत्वं बोध्यते। कर्तृत्वन्तु व्यापारे अनुकूलत्वसम्बन्धेन प्रथमान्तपदस्य प्रकृत्यर्थे च आश्रयत्वसम्बन्धेन चान्वयो भवति। पृथग्-पृथग् धातूनां पृथगर्थत्वात् तत्तद्धात्वर्थेषु अन्वितानि कर्तृत्वानि पृथग् पृथगेव भवन्ति। यथा 'रामः गच्छति' इत्यत्र गम्धात्वर्थः उत्तरदेशसंयोगजनकव्यापारे कर्तृत्वमन्वेति। रामः ग्रामं त्यजतीत्यत्र कर्तृत्वं विभागजनकव्यापारेऽन्वेति। वैयाकरणानां नये तु एकत्वाश्रयरामकर्तृकं वर्तमानकालिकं गमनमिति बोधः। एवञ्च एकत्वाश्रयनरामकर्तृकग्रामकर्मक पूर्वदेशविभागजनकः व्यापार इति बोधो च जायते। तत्तत्क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति लक्षणस्य घटं जानातीत्यादौ लक्षणसमन्वयेऽपि 'देवदत्तः तण्डुलं पचति', 'घटो नश्यति' इत्यादौ[२८] कर्तरि देवदत्तघटादौ पाकनाशाश्रयत्वाभावादव्याप्तिरेव। एवं विक्लित्याश्रये तण्डुले नाशाश्रये कपाले चातिव्याप्तिरिति केचित् वदन्ति। तन्न, क्रियाभेदेन कर्तृस्वरूपस्य भिन्नतया पाकादिक्रियास्थले अनुकूलव्यापारवत्त्वसम्बन्धेन नाशादिस्थले च प्रतियोगित्व- सम्बन्धेनाव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च न सम्भवति।

कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वमित्यपि[२९] केचिद् वदन्ति। अत्र सत्यन्तपदस्य प्रयोजनन्तु छेद्यसंयोगादिरूपव्यापारजनके कुठारादावति-व्याप्तिवारणाय। अप्रयोज्यत्वञ्च[३०] फलानुकूलतज्जन्यव्यापारानाश्रयत्वमिति अस्यार्थः तत्क्रियानुकूलस्वभिन्नकारकजन्यव्यापारानाश्रितत्वम्। तथाच स्वभिन्नकारकजन्यतत्का-र्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारानाश्रितत्वे सति स्वभिन्नकारकजन्यतत्क्रियानुकूलव्यापारजनकत्वं कर्तृत्वमिति। यद्वा कर्मत्वाद्यन्यतमशून्यत्वे सति क्रियाकारकत्वं कर्तृत्वमिति यदि यत् तत् पदस्योपादानं क्रियते तदा तत्क्रियाकर्मत्वन्यतमशून्यत्वे सति तत्क्रियाकारकत्वं तत्कर्तृत्वमिति। यदि उच्यते यत्तत्पदयोरनुगतत्वादिदं लक्षणं न साधु तर्हि उच्यते भवानन्दतर्कवागीशेन-

'अनुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति'[३१] अथवा तत्क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम् तत्क्रियाकर्तृत्वमिति। अर्थात् तत्तत्क्रियानिष्ठविषयतानिरूपितानुकूलत्वविषयतानिरूपित-विषयताविशिष्टकृतिमत्त्वमिति। प्रयोगशून्यतादशायां कर्तृत्वव्यवहारो ग्रन्थकृतामिष्टः, तदा समवायसम्बन्धेन[३२] कृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वं बोध्यम्। यदि च शरीरादावपि कर्तृत्वव्यवहारो मुख्यः, तदा समवायावच्छेदकताऽन्यतरसम्बन्धेन[३३] तद्वत्त्वं ज्ञेयमिति। अचेतने कर्तृपदप्रयोगस्तु लाक्षणिक इति। न च नान्तरीयककलायपाकस्थले 'कलायं पचति' इति प्रयोगः स्यात् तदनुकूलकृतिमत्त्वादिति वाच्यम्। तत्तद्विषयकत्वेनापि

कृतिर्विशेषणीया। तथा च स्वनिष्ठविषयतानिरूपत्वस्वजनकत्वोभयसम्बन्धेन तत्तत्क्रिया-विशिष्टकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति बोध्यम्।

न च अनुकूलकृतिमत्त्वमित्यत्र कृतिः यत्नः तर्हि काष्ठस्थाल्यादेः अपि कर्तृत्वविवक्षया 'काष्ठं पचति' 'स्थाली पचति' इति प्रयोगो न स्यात्। यतोहि अचेतनादौ यत्नाभावदिति वाच्यम्। "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यत्र स्वतन्त्रपदं पारिभाषिकमिति अत्र गदाधरभट्टाचार्येणोच्यते "स्वतन्त्रत्वञ्च कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वम्। 'काष्ठं पचती'त्यादौ स्वातन्त्र्यविवक्षया काष्ठादेः कर्तृत्वमिति"[३४]। न च कारकान्तरव्यापारानधीनकारकत्वरूपं यत् स्वतन्त्रत्वं तादृशस्वतन्त्रत्वरूप-कर्तृत्वबोधकविभक्तीनामचेतनकाष्ठादौ पुरुषाधीनत्वेनोक्तस्वतन्त्रत्वस्यापि असम्भवादिति वाच्यम् [३५]समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलस्य व्यापारस्यैव तत्क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात्। 'चैत्रः पचति', 'काष्ठं पचति' इत्यादौ कारकान्तरबोधकपदाभावेन कारकान्तरोपस्थित्यभावात् तेन च कारकान्तरानधीनत्व-प्रतीत्यसम्भवात् तदभावरूपकारकान्तरानधीनत्वप्रतीतेरसम्भवादिति। अत एव तत्र कारकान्तरव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वं स्वतन्त्रत्वमिति बोध्यम्। भवानन्दः कर्तृत्वस्य यल्लक्षणं स्वीकरोति परन्तु मुख्यकर्तृत्वे भेदं दर्शयति। गदाधरेणोच्यते "मुख्यं[३६] च क्रियाकर्तृत्वं न क्रियानुकूलकृतिमात्रम् एकक्रियाविषयककृतितो यत्र नान्तरीयकक्रियान्तरनिर्वाहस्तत्र तत्कृतिमतः तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात्, अत एव 'मत्तो भूतं न तु मया कृतम्' इति व्यपदेश इति, किन्तु "तत्क्रियाविषयकत्वे सति तदनुकूला या कृतिस्तदेव तत्कर्तृत्वम्"।[३७] क्रियानुकूलकृतिमात्रस्य मुख्यकर्तृत्व-स्यास्वीकारे कारणमुक्तं गदाधरेण- यत्र कृतिस्तु केवलं गमनक्रियानुकूलैवास्ति अथ च तत्सहावश्यंभाविनः क्रियान्तरस्य परशरीरेऽभिघातस्यापि गमनानुकूलकृत्यैवाभि-घातोऽपि परस्य जातः तत्र तत्कृतिमतरर्थात् गमनानुकूलकृतिमतरभिघातक्रियाकर्तृत्वम् इष्टं नास्तीति हेतोर्न क्रियानुकूलकृतिमात्रं मुख्यं क्रियाकर्तृत्वम्, उक्तस्थले अभिघातक्रियाकर्तृत्वाभावादेव तादृशस्थले 'मत्तो भूतम् न तु मया कृतम्' इति व्यपदिशन्ति, यदि च क्रियानुकूलकृतिमात्रं मुख्यं कर्तृत्वं स्यात्तदोक्तस्थले गमनानुकूलकृत्याप्यभिघाते जाते गमनानुकूलकृतिमतोऽभिघातक्रियाकर्तृत्वमपि स्यादेव कृतिं विनाभिघातस्याप्यसम्भवेनापि अभिघातक्रियोत्पादिकाया गमनानुकूलकृतेः सत्त्वादेव न चैतदिष्टम्। तत्क्रियाविषयकत्वे सति या तत्क्रियानुकूलकृतिः सैव मुख्यं तत्क्रियाकर्तृत्वमिति।[३८] तथा च गमनानुकूलकृतेः उक्तस्थलेऽभिघातक्रियाविषयकत्वं नास्ति गमनकर्तुरभिघाते तात्पर्याभावात् इति नाभिघातक्रियाकर्तृत्वम्। मृगाद्युद्देशेन

बाणप्रक्षेपाद् यत्र ब्राह्मणवधो जातः तत्र बाणप्रक्षेपव्यापारस्य मरणानुकूलत्वम् कृतिविषयत्वञ्च यद्यप्यस्ति तथापि बाणप्रक्षेपस्य ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेनाभिप्रायविषयत्वाभावात् ब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेन रूपेण अन्योद्देशेन बाणप्रक्षेपरूपव्यापारकृतिविषयत्वम् नास्तीति तादृशव्यापारकर्तृः इति न तस्य सम्पूर्णप्रायश्चित्तं भवति। अत एव तत्क्रियाविषयकत्वे सति तत्क्रियानुकूला या कृतिस्तद्वत्त्वमेव मुख्यं कर्तृत्वं वक्तव्यमिति अनुकूलकृतिमत्त्वमित्यत्र अनुकूलपरिष्कारं कुर्वन्नाह भवानन्दः– "कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितमसाधारणमनुकूलत्वमेव वा लक्षणघटकमित्याहुः।"[३९] तथा च कर्तृत्वस्य लक्षणं भवति कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितासाधारणानुकूलकृतिमत्त्वं कर्त्तृत्वम्।

अस्य कर्तृलक्षणस्य ईश्वरे नातिव्याप्तिस्सम्भवति। उक्तमते अस्वारस्यं द्योतयन्नेव आह भवानन्दसिद्धान्तवागीशः आहुरिति। तथा च प्रतीयते यत् भवानन्दसिद्धान्तवागीशनये "अनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति। अत एव 'स च विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता"[४०] इत्यादिवेदवाक्येषु यत् कर्तृत्वं विद्यते तत्रापि लक्षणसमन्वयात् लक्षणस्य दोषरहितत्वं सम्भवतीति।

पादटिप्पणी

१. पदवाक्यरत्नाकरः- पृ. सं. ३७१
२. कारकप्रकरणम् २/३/४६ पृ. सं. ७६५
३. अष्टाध्यायी १/४/५४ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी पृ. ८०३
४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकरणम्, लक्ष्मीटीका पृ. सं.-८०३
५. तदेव पृ. सं. ८०३
६. तदेव पृ. सं. ८०४
७. तदेव पृ. सं. ८०४
८. तदेव पृ. सं. ८०४
९. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, कारकप्रकाणम्, लक्ष्मीटीका पृ. सं. ८०४
१०. शब्दशक्तिप्रकाशिका, कारिका-७५ पृ. सं. ३३७
११. शब्दशक्तिप्रकाशिका, टिप्पणी पृ. सं. ३३७
१२. काशिकावृत्तिः, भागः- १, १/४/५४ पृ. ५८३-८४
१३. प्रौढमनोरमा, तृतीयभागः- पृ. ८७९
१४. लघुशब्देन्दुशेखरः, कारकप्रकरणम्, पृ. ४७६
१५. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, भागः-२, कारकप्रकरणम्, पृ. ८०४ (लक्ष्मीटीकासहिता)
१६. तदेव पृ. सं. ८०४
१७. कारकचक्रम् पृ. सं. ७
१८. कारकचक्रम् पृ. सं. १३

१९. तदेव पृ. सं. १५
२०. भवानन्दकृतकारकप्रयोगः, कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयः, पुस्तकालयप्राप्ति सं. १९८७९ पत्र सं. २ इत्यत्र टिप्पणी विद्यते।
२१. कृञ्-उत्पत्तिव्यधिकरणस्तदनुकूलो व्यापारोऽर्थः, परमलघुमञ्जूषा, धात्वर्थनिर्णयः पृ. १५८
२२. कारकचक्रम्, वा. पृ. ९
२३. श. कौ. (भाग-२) १,३,६७ पृ. ८१
२४. वैयाकरण भूषणसार (धा. नि.) का. २ पृ. २२
२५. प. ल. म. (का. नि.) का. २, पृ. २२
२६. मुक्तबोधव्याकरणम्, भागः-१, पुस्तिका ४, सू. सं. २८९, पृ. २९७
२७. कारकचक्रम्, पृ. सं. ९
२८. कारकचक्रम्, माधवीटीका पृ. सं. १०
२९. कारकचक्रम्, पृ. सृ. १३
३०. कारकचक्रम्, पृ. सृ. १३
३१. कारकचक्रम्, पृ. सृ. १५
३२. कारकचक्रम्, माधवीटीका १५
३३. कारकचक्रम्, माधवीटीका १५
३४. व्युत्पत्तिवादः, तृतीयकारकम् पृ. सं. ४००,
३५. तदेव, पृ. सं. ४००
३६. व्युत्पत्तिवादः, पृ. सं. ४०६
३७. व्युत्पत्तिवादः, पृ. सं. ४०६
३८. व्युत्पत्तिवादः
३९. कारकचक्रम्, पृ. सं. १७
४०. मुण्डकोपनिषत्, १.१.१, पृ. १५